

**ЖАҒАНДЫҚ
АЗЫҚ-ТҮЛІК
ҚАУІПСІЗДІГІНІҢ
СЕБЕПТЕРІ МЕН ӨЗЕКТІ
МӘСЕЛелЕРІ**

Соңғы жылдары бүкіл әлем елдерінде табиғи-минералды шикізат ресурстарымен қатар, азық-түліктің де жетіспеушілігі сезіле түсті. Бұл дүниежүзіндегі адам санының өсу қарқынына әлемде өнірілетін азық-түлік өнімдері көлемінің сай келмеуімен түсіндіріледі. Мұндай жағдай бірінші кезекте, қолайсыз географиялық аймақта орналасқан даму деңгейі жөнінен артта қалған елдерге ауыр тиіп отыр. Жаһандық проблемалардың құрылымы және олардың иерархиялық тізбегі туралы пікірлер әрқилы, дегенмен ресейлік және отандық экономикалық әдебиетте келесі бес жаһандық проблемалар жиірек аталады: 1) ядролық соғысты болдырмау және қарусыздану; 2) қоршаған ортаны қорғау немесе экологиялық мәселе; 3) демографиялық жағдай; 4) шикізаттық немесе энергетикалық; 5) азық-түлік қауіпсіздігі мәселесі. Өз кезегінде, Қазақстан да әлемдік қоғамдастықтың бір мүшесі ретінде мұндай мәселелерден қалыс қала алмайды. Өмірлік маңызы бар азық-түлік тауарларының жетіспеушілігі мен олардың бағасының тым жоғары болуы халықтың әлеуметтік топтар мен таптарға жіктелуі, заңсыз көші-қон секілді жаһандық маңызы бар проблемаларды туындатады.

Азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету әлемнің кез келген мемлекеті үшін маңызды мәселеге айналды. Ол бүгін ғана емес, адамзат қоғамының кез келген даму үрдісінің негізі ретінде қашан да маңызды болды және оның жетіспеушілігін еңсеру, азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету көптеген экономистердің, соның ішінде экономикалық теория классиктерінің де зерттеу тақырыбына арқау болған. Мәселен, физиократтар мектебінің өкілдері ауыл шаруашылығы саласын азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыздандырудың, сондай-ақ одан басқа да қажеттіліктердің негізі ретінде қарастырған. «Тек қана орнықты ауыл шаруашылығының ұдайы өндірісі барлық мамандықтардың негізі болып табылады. Ол сауданы, халықтың әлауқатын гүлдендіреді, өндірісті қозғалысқа келтіреді, ұлттың өсуін қолдайды» деген байламы соның дәлелі [1]. Ал К. Маркс «Ең өркениетті халықтар да және дамымай қалған жабайылар да басқа нәрсені ойламас бұрын, ең алдымен өздерін тамақпен қамтамасыз етуі тиіс» деген болатын [2].

Біріккен Ұлттар Ұйымы таратқан мәліметке сүйенсек, 2025 жылы Жер шарын мекендеген халық саны 8 млрд-тан асып жы-

ғылмақ [3]. Демек, азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету мәселесін қазірден қарастырмасақ, жағдай одан ары шиеленісе беретіні сөзсіз. Бүгінде ауыл шаруашылығы өнімдерін өсіріп-өндіретін елдер ең алдымен, ішкі рынокты азық-түлік тауарларымен қамтамасыз етуге мүдделі. Егер, ауыл шаруашылығы саласының қашанда табиғи-климаттық факторларға тәуелді екенін ескерсек, бұл мақсаттың сол елдер үшін маңыздылығын бағалау қиынға түспейді. Осы мақсатты жүзеге асыру үшін астық, күріш, какао, шай, кофе, жүгері, қант т.б азық-түлік өнімдерін өндірушілер жыл сайын аталған өнімдер экспортына шектеу енгізуде.

Қазіргі таңда, Жер бетіндегі 7 млрд-тан астам халықтың 1,5 млрд-ы азық-түліктің жетіспеушілігін сезініп отыр. Олардың көпшілігі ауыл шаруашылығы өнімін өсіруге қолайлы елдерде тұрады. Орталық Азиядағы елдердің барлығы дерлік дәнді-дақыл өсіруге қолайлы Қазақстанның астығына тәуелді. Егер көрші елдерде ұзақ уақыт бойы аштық салдарынан әлеуметтік тұрақсыздық орын алса, көп кешікпей оның зардаптары Қазақстанға да келіп жетеді. Егер еске түсіретін болсақ, 2007 жылы әлемдік қаржы дағдарысымен бірге азық-түлік дағдарысы да орын алды. Алайда, шет мемлекеттерге көп көлемде астық экспорттағанымызбен, кейбір азық-түлік өнімдерін сырттан импорттауға мәжбүрміз.

Елдің азық-түлік қауіпсіздігі тұтыну тауарларының 80% өндірген жағдайда немесе сыртқы сауда балансында оң сальдо әкелетін өнім өндірісіне маманданған жағдайда ғана толық қамтамасыз етіледі. Елдің азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етуде агроөнеркәсіптік кешен салаларын тұрақты әрі болашақты бағдарлау негізінде дамыту маңызды саналады. Осы орайда, Қазақстан Президенті өз Жолдауында «АӨК туралы айрықша айтқым келеді, өнің дамуы арқасында біз бір мезгілде еліміз үшін аса маңызды екі міндетті – азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етуді және экспортты әртараптандыруды шешеміз», – деп ерекше атап көрсетті [4]. Бүгінгі таңда Қазақстан бірқатар азық-түлік өнімдерін алыс, жақын шет елдерге экспорттайды, алайда сонымен бір уақытта көптеген азық-түлік тауарларын импорттайды. Оның себептері әртүрлі, ол азық-түлік өнімі елде мүлде өндірілмейді немесе өте аз мөлшерде өндіріліп, ішкі нарықты толық қамтамасыз ете алмайды. Сонымен бірге, «... аштық пен тамақ жетіспеушілігі үлестік салмағы бойынша (5%-дан төмен) халықаралық ресми статистикаға сәйкес Қазақстан ең әл-ауқатты елдер қатарында, соның ішінде жер ресурстары-

ның егістікке жарамды алқаптары бойынша мейлінше қамтамасыздардырылған ел болып табылады» [5].

Жалпы алғанда, азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етуді талдау үшін келесідей көрсеткіштер қолданылады:

- жан басына шаққанда азық-түліктің өндірісі;
- жан басына шаққанда азық-түліктің тұтынылуы;
- азық-түлік импортының құрылымы;
- жан басына шаққанда импорттық азық-түліктің тұтынылуы;
- жылына бір адамға есептегенде республика тұрғындарының негізгі азық-түлікпен өзін-өзі қамтамасыз етуінің деңгейі.

Ал азық-түлік және ауыл шаруашылығы ұйымы сарапшыларының пікірі бойынша халықаралық азық-түлік қауіпсіздігінің негізгі көрсеткіштері келесі астық өнімін жинауға дейін сақталатын астықтың осы жылға өту қорларының көлемі және жан басына шаққандағы астық өндірісінің деңгейі болып табылады.

Азық-түлік проблемасы бүкіл әлемнің мемлекет жетекшілерінің, экономистерінің, экологтары мен кәсіпкерлерінің назарын өзіне аударуда. Азық-түлік тауарларының жетіспеушілігі ең біріншіден, оның бағасын көтереді. Бұл заңды экономикалық құбылыс. Тапшы нәрсенің әрқашан да құны жоғары болады. Біріккен Ұлттар Ұйымы, Бүкіләлемдік Банк, Халықаралық Валюта Қоры, Бүкіләлемдік азық-түлік бағдарламасы және Азық-түлік және ауыл шаруашылығы ұйымы 2008 жылы әлемдік қауымдастықты азық-түлік дағдарысы күтіп тұрғанынан хабардар етті. 2008 жылдың өзінде астықтың әлемдік бағасы 181%, ал басқа азық-түлік өнімдерінің бағасы – 83%-ға артқан. Сарапшылардың пікірінше, ауыл шаруашылығы азық-түлік өнімдеріне баға әлі де жоғары деңгейде қала бермек. ЮНЕСКО-ның мәліметіне сүйенсек, азық-түліктің жеке түрлері бойынша мысалы, соя – 87%, астық – 130%, күріш – 20%-ға қымбаттаған. Бұл құбылыс, тек қана күріш өндірісінің өсу қарқынынан, оны тұтыну қарқынының артуымен емес, Қытай, Үндістан, Вьетнам, Индонезия және Египет секілді ірі өндірушілердің ішкі тұтыну көлемінің өсуі мен күріш экспортын шектеу шараларымен байланысты. Азық-түлікке бағаның өсуі ғаламшардағы ашыққандар санын 75-100 млн. адамға арттырды. Барынша ауыр жағдай Солтүстік Кореяда қалыптасып отыр, мұнда халықаралық азық-түліктік көмекке 6,5 млн адам мұқтаж болды. Азық-түлік проблемасы Оңтүстік Азия мен Африканың дамушы едерінің ғана дамуын

қиындатқан жоқ, сонымен бірге дамыған елдерге де теріс әсер етті.

Жан-жақты зерттеулер нәтижесінде әлемдік азық-түлік дағдарысының себептерін төрт топқа бөліп қарастыруға болады: жүйелі экономикалық; технократ-прагматиктердің техника мен технологияның бүкіл мүмкіндіктерін абсолютизациялау эгоцентризмі; нақты-экономикалық; климаттық-экологиялық.

Жүйелі экономикалық себептер. Астыққа, күрішке және басқа да азық-түлік тауарларына бағаның өсуін қадағаламау және соның салдарынан болған азық-түлік дағдарысының себебі – нарықтық экономиканың құндық (ақшалық) неоклассикалық парадигмасы, яғни әлемдік нарықтық экономика өндірілген материалдық игіліктердегі материалдық-заттық номенклатураны есепке алмай тек құндық көрсеткіштерге бағдарланған. Бұл парадигманың негізінде келесідей төрт байлам жасауға болады:

- ақша бәрін шешеді;
- қарымды экономиканың мотивациясы ақша болып табылады;
- өндіріссіз пайда табу, яғни қызмет көрсету сферасын жасанды құндық толтыру арқылы;
- ақша болған жағдайда қажетті азық-түлік тауарларын сатып алуға болады.

Осы орайда, Батыс экономистері құндық (монетарлық) позицияда берік тұр, яғни азық-түлік өндірісімен байланысты экономикалық категориялардан, тұтас АӨК мен ауыл шаруашылығының агроэкологиясынан бас тартып, ақша, табыс, пайыз, дивиденд, акция секілді жасанды экономикалық категорияларға тұрақтаған. Бұлардың барлығы көптеген кәсіпкерлерде, халықтың әртүрлі топтарында, әсіресе жастарда нарықтық экономиканың заманауи үлгісін басқаша қабылдауды қалыптастырады. Олар үшін барлығын сатып алуға болатын ақша экономиканың басты факторы болып табылады.

Технократ-прагматиктердің техника мен технологияның бүкіл мүмкіндіктерін абсолютизациялау эгоцентризмі. Технократтардың бұл тобы ХХ ғасырдың соңғы ширегінде ғылыми-техникалық революцияның өркендеу кезеңінде өндірістің технологиялық әдістерінің «мінез-құлық» ережесін анықтады. Олардың барлық идеялары мен әзірлемелері ЮНЕСКО-ның және БҰҰ-ның басқа да ұйымдары тарапынан асырамақтауға ие болып, әлемдік қаржылық құрылымдар – Халықаралық Валюта Қоры мен Бүкіләлемдік Банк тарапынан қолдау тапты. Техниканың индустриалды-машина өндірісіндегі айтарлықтай жетістіктері, авиағарыштық және

теңіз техникасының қарқынды дамуы техниканың барлық мүмкіндіктерге ие екеніне технократтарды сендірді және олар техника табиғатты оның заңдарына қарамастан бағындыра алады деп ойлады. Бұл кейіннен қоршаған ортаның деградациясына әкелген биология ғылымының және агроэкологиялық-шаруашылық тәжірибесінің маргинализациялануының басы еді.

Азық-түлік бағасы өсуінің нақты-экономикалық себептері. Қытай мен Үндістанда және әлемнің басқа да елдеріндегі азық-түлікке сұраныстың кенеттен өсуі, әлемдік астық қорының соңғы 30 жылда өте төмен деңгейге түсуі, әлемдік нарықта мұнай бағасының өсуі салдарынан энергоресурстарды сатып алуға мемлекет табыстарының бір бөлігін жұмсау, протекционизм саясатының негізінде «көршіні бағындыру» қағидасы бойынша «күріш белдеуі» елдерінің азық-түліктік соғысы, бірқатар елдердің бидай, күріш, картоп, соя, қант құрағы мен пальма майын биоотын өндіру үшін қолдануы және т.б. өрескел әлеуметтік-экономикалық қателіктер болып табылады.

Климаттық-экологиялық себептер. Соңғы 50 жылда адамзаттың антропогендік-техногендік іс-әрекетінің нәтижесінде ғаламшардағы экологиялық тепе-теңдік бұзылды. Дәл осының салдарынан соңғы уақытта ғаламшарда көптеген теріс климаттық өзгерістер, шөлдену, ғаламдық жылыну, дауылдар, су тасқынына әкелетін жауын-шашындар көптеп байқалуда. Дәл осы себептен 2007 жылы Қытай, Вьетнам, Бангладеш, Индонезия, Филиппин және басқа да Оңтүстік-Шығыс Азия елдерінде күріштің және басқа да дақылдардың шығынға ұшырауы байқалды.

Соңғы 50 жылда ауыл шаруашылығы өндірісінің көлемі айтарлықтай өсті, алайда агробизнесі жүргізу әдістері ұсақ өндірушілерге, қоршаған орта мен тұтас экологиялық тепе-теңдікке өте ауыр соққы әкелді. Ауыл шаруашылығындағы өнімділік проблемасын шешу мүмкін болды, бірақ мұнымен байланысты экономикалық және әлеуметтік проблемалар мен қоршаған ортаның салдарлары үдей түсті. Ауыл шаруашылығындағы бұдан арғы жетістіктер келесідей үш мәселеге тәуелді: экономикалық, әлеуметтік және экологиялық. Демографиялық болжамдар мәліметіне сүйенсек, 2050 жылы Азияда 5 млрд. 222 млн, Африкада – 1 млрд 803 млн, Еуропа, Солтүстік және Оңтүстік Америка мен Австралияда 2 млрд 286 млн адам өмір сүреді. Мұнымен байланысты әлемнің көптеген елдері азық-түлік проблемасының оңтайлы шешімін іздестіруде.

Азық-түлік саясатын әзірлеу жөніндегі Халықаралық институттың деректері бойынша,

2020 жылы әлемдегі фермерлер 1999 жылмен салыстырғанда дәнді-дақылдарды 40%-ға артық өндірулері тиіс. Әрі, бұрын айтылғандай, өндіріс көлемдерінің өсуі жаңа жерлерді игеруге емес, ал анағұрлым жоғары егін шығымдылығына негізделуі керек [6]. Бүгінде Халықаралық Валюта Қоры, Бүкіләлемдік Банк және Азық-түлік және ауыл шаруашылығы ұйымының сарапшылары Азия мен Африканың дамушы елдеріндегі азық-түлік жетіспеушілігінің басты себебі ауыл шаруашылығы өнімділігінің төмен деңгейі деп санайды. Расында еңбек өнімділігі бүгін ғана емес, қашан да маңызды болған. Ал еңбек өнімділігі ауыл шаруашылығы тауар өндірушілерінің біліктілігі мен олардың жалпы және кәсіби білім деңгейіне тәуелді. Еңбек өнімділігі жөнінде В.И. Ленин «Еңбек өнімділігін арттырудың басқаша шарты халықтың білімділігі мен мәдени деңгейін көтеру болып табылады», – деген [7].

Ағымдағы кезеңде әлемдік азық-түлік проблемасы Қазақстанға да өз әсерін тигізіп отыр. Қазақстанның кейбір азық-түлік түрлері бойынша импортқа тәуелді екенін Президент те қадап

айтып келеді. Ол өзінің 2009 жылғы халыққа Жолдауында «...біз қазір консервіленген жеміс-жидек өнімдерінің 80 пайызын, ет өнімдерінің жартысын, құрғақ сүттің 53 пайызын сырттан әкеліп жүрміз», – деген болатын [4]. Азық-түлік қауіпсіздігін орнықтыру мәселесінің негізгі қиыншылықтары оларды шешуге аса зор қосымша шығындар қажеттілігімен байланысты болып отыр. Ал, мұның өзі рыноктық қатынастар жағдайындағы бәсекелестік шығындарды кеміту арқылы максималды пайда алу заңдарымен үйлеспейді. Олай болса, шаруашылық жүргізудің барлық деңгейлеріндегі экономикалық және әлеуметтік мүдделер қайшылықтарын шешу жаһандық проблемаларды еңсерудің мән-мазмұнын құрайды.

Адамзат қоғамы үшін азық-түлік проблемасы оның өмір сүруінің негізі ретінде өзінің өзектілігін әрдайым сақтайды. Сондықтан, адам еңбегінің алғашқы нысаны ретінде танылған ауыл шаруашылығы, азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыздандыруда өз басымдықтарын арттыра түсетіні сөзсіз.

Әдебиеттер

- 1 Шеденов Ө.К., Ядгаров Я.С., Досқалиев С.Ә. Экономика ілімдерінің тарихы: Оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2003. – 313 б.
- 2 Маркс К., Энгельс Ф. Сочинение. – М.: Политические литературы. – Т.9. – 320 с.
- 3 В 2025 году в мире будет проживать 8 миллиардов человек // www.unmultimedia.org/radio/russian/archives/162807/#.VYr4KEbk--c
- 4 «Дағдарыстан – жаңару мен дамуға» ҚР Президентінің 2009 жылғы халыққа Жолдауы. // Жетісу. – 2009. – №29 (17155). – 7 наурыз.
- 5 Елемесов Р., Ондаш А.О. Введение в экономическую глобалистику: продовольственная проблема // Вестник КазНУ, Серия Международные отношения и международное право. – №1 (69). – 2015. – С. 198-205.
- 6 Мамыров Н.Қ., Акчұра Ф. Қазақстандағы адам дамуы: оқулық. – Алматы: Taimas Printhouse, 2004. – 412 б.
- 7 Ленин В.И. Полный сборник сочинений. – М.: Политические литературы, 1967. – Т.36. – 741 с.

References

- 1 Shedenov O.K., Yadgarov Y.S., Doskaliev S.A. Ekonomika ilimderinin tarihy: Oku kuraly. – Almaty: Kazakh university, 2003. – 313 b.
- 2 Marks K., Engel's F. Sochinenie. – M.: «Politicheskije literatury». – T.9. – 320 s.
- 3 V 2025 godu v mire budet prozhivat' 8 milliardov chelovek // www.unmultimedia.org/radio/russian/archives/162807/#.VYr4KEbk--c
- 4 «Dagdarystan – zhanaru men damuga» KR Prezidentinin 2009 zhylygy halykka Zholdauy // Zhetisu. – 2009. – №29 (17155). – 7 nauryz
- 5 Elemesov R., Ongdash A.O. Vvedenie v ekonomicheskuyu globalistiku: prodovol'stvennaia problema // Vestnik KazNU, Seria Mezhdunarodnye otnosheniya i mezhdunarodnoe pravo. – №1 (69) 2015. – P.198-205
- 6 Mamyrov N.K., Akchura F. Kazakhstandagy adam damuy: Okulyk. – Almaty: Taimas Printhouse, 2004. – 412 b.
- 7 Lenin V.I. Polnyi sbornik sochinenii. – M.: Politicheskije literatury, 1967. – T.36. – 741 s.